

מס. נושא : 32.012

שורשים ומסורת - יהודי סוריה

בהפעלה זו מובאים קטעים מסיפוריו של אמנון שמוש. הוא נולד בעיר חלב בשנת 1929, עלה ארצה ב-1938 והינו חבר קיבוץ מעיין ברוך מראשיתו. בין ספריו: "מישל עזרא ספרא ובניו", "אחותי כלה", "קנה וקינמון", "דיוואן ספרדי", "סיפורים על יהודי חלב" ועוד (ראה רשימה מפורטת בסוף ההפעלה).

מטרות:

- להכיר את עולם החוויות והערכים של קהילת יהודי סוריה.
- בירור היתרונות והחסרונות של שימור המסורת הייחודית של העדה כאן בארץ.

משק ההפעלה: כשעה וחצי.

חומרים:

- קטעים מספרו של אמנון שמוש "אחותי כלה", מסדה, רמת גן, 1974.
- הקטעים עוסקים בנושאים הבאים:

- הכתר - ייחודה של הקהילה.
- חינוך- בית הספר.
- חתונה.
- מפגש תרבויות.
- עיסוקי היהודים בקהילה.
- מהווי חיי הקהילה – כללי.

מהלך ההפעלה

שלב א - בקבוצות

הכיתה תחולק לקבוצות, וכל קבוצה תקבל קטע אחד מתוך סיפוריו של אמנון שמוש.

שאלות לקבוצה

1. אילו ערכים המאפיינים את חיי יהודי סוריה באים לידי ביטוי בקטע שקיבלתם?
2. מה מהמאפיינים/מהערכים האלה כדאי ליהודי סוריה לשמר וליישם בארץ? אם כן, איך הייתם מציעים ליישם זאת?

שלב ב - במליאה

כל קבוצה תדווח על ממצאיה.

שאלות לדיון:

1. האם, לדעתכם, חשוב לשמור על ייחודה ועל ערכיה של העדה?
2. מה הם היתרונות והחסרונות של שימור והמשכיות לעומת שינוי?
3. לפי ההיכרות שלכם עם הקהילה באמצעות קטעי הספרות, מה עשויה להיות תרומתם של יהודי סוריה לתרבות היהודית בישראל?

4. מה אתם יכולים לתרום כדי לסייע לקליטתה של קהילה זו?

קטעי מקורות: סיפורים מתוך "אחותי כלה" מאת אמנון שמוש

בין שתי ערים

א. שורשים

מפגש שלוש תרבויות היה בה בקהילת חלב. היא אלף, היא ארם-צובא. לא רק בשלושה שמות שבהם התייחסנו לעירנו התבטא מפגש זה, אלא בעיקר בשפות שבפינו. שפת הבית היתה ערבית, שפת הרחוב והחברה היתה צרפתית ושפת בית-הכנסת - עברית. עד שלא עליתי לארץ וירדתי למדרגת ספרדי, לא חשתי ביסוד הרביעי, הספרדי, שהיה בלשונו ובתרבותנו שם. שפת הלאדינו, ספרדית-יהודית, נדחקה הצידה; איש לא דיבר בה, למרות שלפני כמה דורות הגיעו לעירנו גלים רבים של יהודים דוברי ספניולית זו בכל ארצות הים התיכון, מצפונו בעיקר; המהגרים נתמזגו מיזוג מלא עם אנשי המזרח, ובדורי לא נודעו אלה מאלה.

אמרתי ששפת הבית שפת-האם היתה ערבית, ולא דייקתי. השפה שבפינו היתה שפה בלולה; עיקרה ערבית, בעגה החלבית המיוחדת, וסממניה צרפתית וספניולית ועברית. כך יכולים אתם עד היום לאתר יהודי חלבי על פי השפה שבפיו, גם אם נולד במכסיקו, בפנמה, ביפן, בבואנוס-איירס או בברוקלין; שיהודים אלה רואים עצמם עדיין חלבים, משתדכים אלה באלה בקנאות שבטית ומלמדים בניהם ובני-בניהם אותו בלילשון - זו פרשה בפני עצמה.

בשתי שכונות גרו יהודים: חארט-אל-יאהוד (או שכונת-היהודים) שם האחת, וג'אמילייה שם אחותה הבכירה. אל-ג'אמילייה היתה הצעירה לימים; את הבכורה קנתה בנזיד עדשים. פער כלכלי ופער חברתי ופער כמעט-עדתי היה בין שתי השכונות הללו. לא שחלילה לא דיברו אלה עם אלה או לא התחתנו אלה באלה, אבל בכל זאת. לא שאנשי החארה היו פחות נאסמלח*, אבל איך להגיד. משפחה טובה, יעני מתושבי אל-ג'אמילייה, היתה מעדיפה להשיא את בתה לחלבי היושב בברזיל מאשר לתיתה לבן החארה; ולו גם ברור שהראשון יתבע נדוניה גדולה יותר. אם אמנם איש חארט-אל-יאהוד עדיף על זר שלא מאנשי-שלומנו, כגון ביירותי או שאמי - זו היתה בעיה שבה התלבטו רבים וטובים. שהרי זר הוא זר - לא צריך להגזים. ו"משפחה טובה" בדמשק אינה בהכרח משפחה טובה; לפי המושגים שלנו; שלא לדבר על סטמבולי או בגדדי. אין לומר שמוסדות הקהילה לא ניסו לגשר על הפערים, סוף-סוף עניי עירך קודמים, אך גם הם טעו לחשוב שפילנטרופיה היא הפתרון והצלחתם לא עלתה על זו של פרנסי מדינת ישראל בימינו.

את ראשית חינוכי והשכלתי קניתי בעיר הולדתי זו, ארם-צובא, שבה קיים בית-כנסת מימי דוד המלך - כך מספרת המסורת, ובה נמצא ה"כתר" - הלא הוא כתב-היד העתיק והקדום ביותר של ספר-הספרים; בעיר הולדתו של אבי, חלב, שבלביה שוכנת הקלעא - המצודה, ובעיבורה צומחת הלאומנות הסורית, שהפגינה באותם ימים נגד סיפוח אלכסנדרטה לטורקיה, הפגנות שהפכו את לילות ילדותי לסיוט.

* נאס מלאח, מילולית: אנשים טובים, כינוי ליהודים.

ב. הכותאב של מסיה נחמד

יש שקראו לו תלמוד-תורה ויש שאמרו כותאב. היו שנכנסו בשעריו בגיל שש והיו שהקדימו בשנה-שנתיים. מסיה נחמד היה נותן עין בוחנת ב"סחורה", שואל שאלה או שתיים, מעלה בזיכרונו את שושלת האחים שעברה תחת שבטו, שוקל עומק כיסו ורוחב ידו של האב - ומחליט אם הילד בשל לתורה. צביטה בלחיו או באוזנו של המועמד היתה חותמת את העסקה. למותר לציין שאין דומה צביטה בלחי - שחיבה בה, לצביטה באוזן – שחומרה בה, אף טיבן וטעמן של הצביטות נע בין ליטוף לבין כאב, בין ברוך תהיה בבואך לבין דע בפני מי אתה עומד ובפני מי עתיד אתה ליתן את הדין.

אחותי כלה

את יום הולדתה השישה-עשר חגגה אחותי בבית בעלה. כשמלאו לה חמש-עשרה שנה נתנה בה השדכנית את עינה. עבר אביב כלה קיץ והנה אחותי כלה.

שבעה ימים ושבעה לילות ארכה השמחה. ברכו חתן וכלה וברכו על הנס. כל לילה התחלפו הקרואים: אני הייתי בכל הלילות. החתן והכלה עייפו מנשיקות ומחיוכים; אני לא עייפתי. אל ייקל בעיניכם חלקו של אחי-הכלה. כבן שש הייתי באותם הימים. התירו לי להישאר ער עד השעות הקטנות של הלילה.

רק משום שהייתי ה"בנימין"-בן הזקונים; ואפשר גם משום שהיה לי חלק בשידוך עצמו. הא כיצד?

ג'אמילה השדכנית היתה עושה מלאכתה בלב ונפש. מה הקדוש-ברוך-הוא מזווג זיווגים - היתה שבה ואומרת - אף אני מוצאת לכל קדירה את כיסויה המתאים לה; עוזרת אני לו, לשמו-יתברך, ועושה שליחותו עלי אדמות. ראשית חוכמה, עמדה ג'אמילה על טיב הסחורה. מה עשתה? סיפרה לה לאחותי סיפור, שמחציתו אמת, שבתה וחתנה מגיעים ממרחקים במפתיע, והיא חייבת לצאת לקבל את פניהם, ואין בביתה דבר לכבדם ולהאכילם. התנדבה הנערה ובישלה ואפתה וסידרה את הבית. וכשהגיעו האורחים ראתה ג'אמילה, שאכן עקרת-בית למופת תהיה אחותי לבעלה. לא יצאו ימים רבים ונמצא לה לשדכנית האיש המתאים, לדבריה.

הכתר

הרבה חכמים והרבה תלמידי-חכמים הוציאה קהילת ארם-צובא. בכל דור ודור היו בה רבנים ידועים לשם, אנשי תורה וחוכמה ומעשים טובים. מהם התכתבו עם הרמב"ם והתיידדו עימו, ומהם אירחו בביתם את רב סעדיה גאון ואת רבי יהודה אלחריזי, ומהם נקראו לעמוד בראש קהילות קרובות ורחוקות. לא בהם נשתבחה עירי.

בשניים שהם אחד נשתבחה ארם-צובא: בבית-הכנסת הקדמון ובכתר התורה - אל תאגי בשפת המקום - שהיה שמור בתוכו. וכל כך גדולה היתה גאוות בני חלב על שני נכסים אלה שנתברכו בהם, שרקמו סביבם אגדות הרבה. שאם אתה מסמיך עתיקות לקדושה, נולדות אגדות.

מסורת בידי יהודי חלב שבית-הכנסת נבנה בימי בית שני, ושה"כתר" נכתב בידי עזרא הסופר בדרכו מבבל לירושלים. וכל ההוכחות של אנשי מדע, בני-ברית ושאינם בני-ברית, שבית-הכנסת הקדמון הוא בן אלף וחמש מאות שנה בלבד. ושה"כתר" נכתב לפני אלף שנה בארץ ישראל ונתגלגל למצרים לפני בואו אל חלב- כל ההוכחות האלה אינן נחשבות בעיניהם שהרי קברו של עזרא נמצא בעיירה תדף הסמוכה לעיר, ושם בית-כנסת "עזרא הסופר" וסביבו נסים ונסים בכל הדורות. ושם אפשר לראות בעין את האבן שעליה ישב עזרא ואת האבן הגדולה שעליה העתיק את התורה והנביאים והכתובים - שהם הכתר הקדוש, ואין דברים שהעין רואה והיד ממששת זקוקים לראיות נוספות.

כתר בן אלף שנים נשאה איפוא קהילת ארם-צובא בראשה, ועליו ראש גאוותה. עתיק היה מכל תנ"ך אחר, עד שנמצאו המגילות הגנוזות, בה בשנה שאחזה בו האש בכתר התורה; ומהימן הוא מכל אחר עד היום, שכן הרמב"ם סמך עליו את ידו החזקה וקידש את נוסחו על כל תגיו ודקדוקיו וטעמיו. וכבר נתיישבו מחלוקות ונמנו וגמרו חכמים ומלומדים - אנשי-שם גלויי ראש, ואנשי-שמיים גלויי עיניים - שספר הקלף נכתב בידי שלמה בן בויאעא במאה התשיעית למניינם, והוגה ונבדק ונוקד ו"נמסר" בידי בעלי המסורה רבי אהרון בן אשר, הוא אבו-סעיד, והונח בירושלים עיר-קודשנו ונשדד בידי גויים והועבר לקהיר. ונפדה והונח למשמרת בבית-הכנסת שבו ראה אותו הרמב"ם. ומשם הובא בדרך בלתי ידועה לחלב ונמסר לחכמיה למשמרת עולם; אפשר רבי דוד נכד נינו של הרמב"ם הוא שהביאו עימו. מירושלים יצא הכתר ולירושלים שב, כעבור אלף שנה. שלם יצא ממנה, וחסר חזר אליה. שברוב חטאותינו מקצתו אכלה האש, ביום שהוצתו כל בתי-הכנסת בחלב ובנותיה, עם הכרזת האומות על הקמת מדינת ישראל. אומר אני מקצתו; למעשה, מחמישה חומשי תורה רק חמישה פרקים אחרונים ומחציתו של פרק נמצאים היום בירושלים. ואלמלא פרנסי עירנו עקשנים בני-עקשנים ומורא חרמות בלבבם, היה הכתר ניצל בשלמותו ושוכן לבטח בקרית-מלך-רב.

שבעה שערי שיבה אל עירי

אבי היה צורף ורוקם במקצועו, רקמת חוטי כסף וזהב על בד אטלס וקטיפה היה עושה, אם לפרוכת ולשאר תשמישי קדושה ואם, להבדיל אלף אלפי הבדלות, לבגדי נשף וחתונות ותלבשות פאר של קוואסים. קוואסים שניים היו הולכים לפני בחכם-באשי לפנות לפניו הדרך ואחד מאחוריו למשמר. שניים שלושה קוואסים ליוו כל קונסול ושגריר זר בצאתו ובואו; בידיהם שרביטי סולטאן ולבוש של של שרד שעליהם - רקמת כסף וזהב כולו. הרגשתי קירבה אל אותם ענקים חמורי-סבר שהכל רחקו מפניהם, שהרי מעשי ידיו של אבא הם לובשים. ובכל זאת, על חיוכים שלי לא היו מגיבים. כוך נאה בשוק הצורפים היה לו לאבא. שם היה מסב על דרגש רחב מרופד ועוסק באמנות-אומנותו, הוא ושוליותיו עימו, הנרגילה תמיד לצידו, וספלון קפה טורקי עם כוס מים צוננים מובאים אליו פעמיים-שלוש ביום. את הנרגילה אוהב היה לערוך בעצם ידיו: ממלא כלי זכוכית מים כדי שני-שלישים, מחבר חלק אל חלק ונועץ הצינורית מן הצד הדק היטב, נותן לי לשאוף בפייה לראות את בעבועי המים העליזים ולשמוע את פעפועם, מניח את הראש ועורך עליו את עלי-הטבק ומהדקם. מכאן ואילך אסור היה לי אפילו לגעת בחלק מחלקי הנרגילה. אבא היה נוטל מידי את הפייה, נועץ אותה בזווית פיו ושואף כמה שאיפות להלהיט הגחלים ולהסמיקם; והרי הנרגילה מוכנה. את שוק הצורפים ואת הכוך איני זוכר (שהיה הכוך נאה, יודע אני מפי השמועה); את אבא מעשן נרגילה ושותה קפה לאיטו, את אבא מרותק אל מיטת חוליו - אני זוכר היטב.

קמתי ויצאתי לבדי לעיר לאחר ארוחת-הצהריים. ידעתי שאני עושה מעשה אשר לא ייעשה. ידעתי שאני חשוף לפגעים, שכן לא אמא ולא אבא אמרו לי בצאתי "אללה מעק" (אלוהים עמך). אף הבנתי היטב מה פירוש הדבר להסתובב יחידי בין גויים. אימצתי את רוחי בתקווה שיהיו שם הרבה יהודים. למזלי לא נתקלתי בילדים ערבים, שהיו בוודאי ששים להסתולל בזאטוט יהודי בודד רחוק מביתו. בטראמוואי ניסיתי למצוא יהודי כלשהו ולהיצמד אליו. לא מצאתי. ליד קופת הקולנוע ראיתי אדם שנראה כיהודי. ניגשתי אל קירבתו ולחשתי כפי שלימדוני, "מבני עמנו?" - בעברית כמובן. הוא הסתכל אלי משתאה, הוריד את תרבושו והחל סורק בשתי אצבעות את גדיליו השחורים, בחן אותי במבט אבהי ואמר לי בערבית, "רוץ הביתה, יא וולד. בשם הנביא, אמא שלך תצא לחפש אותך בעוד שעה קלה". הוא מספר לי, חשבתי, רועד ולא מאימה, איני יודע איך מלאני לבי לגשת לקופה, שבקושי הגעתי אל שפתה, ולקנות כרטיס. אם הקופאי ישאל, תיכננתי בראש קודח, אומר שאחי שלח אותי לקנות לו כרטיס. כך או אחרת, הייתי בפנים. גם כאן לא מצאתי אף יהודי לרפואה. שני "מבני-עמנו" נפלו על אוזניים ערלות. ישבתי וראיתי את הסרט עד תומו. איני זוכר דבר וחצי דבר מן הסרט. רק את שמו אני זוכר, "הגולם"; ואת פניו החיוורות ואת חיבוקו העז של אחי, שחיכה לי בפתח היציאה, רועד וחרד כאילו חציתי זה עתה את הסמבטיון הגועש, שעליו סיפר לי אותו שבוע.

על השעות הקשות שעברו על המשפחה כולה בהיעדרי, על החיפושים ועל הדמעות ועל התפילות - שמעתי הרבה באותם ימים. אותה שבת בירכו ברכת-הגומל עבורי. אני קטן הייתי בעיניהם, הן בשביל הגולם והן בשביל הגומל.

מישל עזרא ספרא ובניו

מישל עזרא ספרא היה מנכבדי עירנו, סוחר עשיר, יהודי משכיל וחכם, ועם אנשים כערכו - איש רעים נעים הליכות. יהודי ארם-צובא פנו אליו בתואר חכם עזרא, למרות שרב לא היה מעודו והתואר חכם לא לחכמים נועד במקומותינו, אלא לרבנים. גויים נחלקו: מוסלמים אמרו חיוואג'יה ספרא, שהמלה ספרא (או צפרא) ערבית היא ופירושה צהובה; ומשיחיים, הלא הם הערבים הנוצרים, כינוהו מסיה מישל. מי שראו עצמם מקורביו, בין שהם בני-ברית ובין שאינם בני-ברית, קראו לו דרך כבוד וחיבה מישל-אפנדי; וחנפנים (או נצרכים ר"ל*) הוסיפו פאשא או באשא.

מי שראה אותו מהלך לאיטו, כל הפנאי שבעולם לרשותו, לא היה מאמין שאיש זה חולש על חברת יבוא-יצוא שסניפים לה בחמישה מרכזים עולמיים ומחזורה נכתב בשישה-שבעה אפסים, בלי-עין-הרע.

*רחמנא ליצלן (הרחמן יצילנו).

ספריו fe אאנון אאו

א. ספרים שמהם ניתן ללמוד על יהודי סוריה

אחותי כלה - מסדה, 1974 סיפורים.
 סיפורים על יהודי חלב, מסדה 1974 לקט מתוך הקובץ אחותי כלה.
 מישל עזרא ספרא ובניו - מסדה, 1978 רומן.
 קנה וקינמון מסדה 1979. סיפורים.
 קיבוץ הוא קיבוץ הוא קיבוץ - מסדה, 1980. סיפורים, מחזה, פיליטונים.
 דיוואן לבנון - הקיבוץ המאוחד, 1981. סיפורים.
 ספרדי - מסדה, 1981. שירים.
 איתי מעיין חתום - הקיבוץ המאוחד, 198~. סיפורים.
 הכתר - מכון בן-צבי 1998. מחקר.
 מן המעיין - כרטא, 1988. שיחות ומאמרים.
 ארזים - מסדה, 1990. רומן.

ב. ספרים אחרים

קרחונים ופעמונים - מסדה, 1966. סיפורים לילדים.
 מסדה, 1980 מהדורה בפורמאט חדש עם ציורים חדשים.
 יומיה (חיה של נערה אפריקאית) - אחיאסף, 1969. רומן לבני הנעורים.
 דרך אניה בלב-ים - שרברק, 1972. נובלה.
 עלי הגיון בכינור - ספרית פועלים, 1984. שירים.
 הר האנוסים - מסדה, 1991. סיפורים על מגורשי ספרד.